

UOT 373.2

Nigar Ramiz qızı İsmayılova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN İDRAK FƏALLIĞININ İNKİŞAFINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Нигяр Рамиз гызы Исмайлова

доктор философии по педагогике, старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Nigar Ramiz İsmayılova

doctor of philosophy in pedagogy, head teacher at the

Azerbaijan State Pedagogical University

FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE ACTIVITY OF PRESCHOOL CHILDREN

Xülasə. Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəallığının inkişafına təsir göstərən amillərdən bəhs olunur. Eyni zamanda qavrama, təfəkkür anlayışlarının uşaqların inkişafındakı rolundan da danışılır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda oyun fəaliyyəti zamanı yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və tərbiyəçi-müəllimin diqqətini həmin məsələyə cəlb etmək imkanı haqqında məqalədə ətraflı məlumat verilir.

Açar sözlər: *idrak, məşğələ, tərbiyə, yaş dövrü, inkişaf*

Резюме. В статье рассматриваются факторы, влияющие на развитие познавательной активности дошкольников. При этом также обсуждается роль понятий восприятия и мышления в развитии детей.

В статье представлена подробная информация о возможности развития творческих способностей у дошкольников в процессе игровой деятельности и привлечения к этому вопросу внимания воспитателя-педагога.

Ключевые слова: *познание, обучение, воспитание, возрастной период, развитие*

Summary. The article discusses the factors affecting the development of cognitive activity of preschool children. At the same time, the role of perception and thinking concepts in children's development is also discussed.

The article provides detailed information about the possibility of developing creative abilities in preschool children during game activities and attracting the attention of the educator-teacher to that issue.

Key words: *cognition, training, upbringing, age period, development*

İdrak anlayışı, hansı yaş dövründə olmağımıza baxmayaraq, daima vacib olması ilə seçilir. Çünki insanı irəli aparan və ona uğur qazandıran idraktır desəm, fikrimcə, yanılmaram. Bu baxımdan məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyatında idrak özünəməxsusluğu ilə seçilir. İdrakın formalaşması, sözsüz ki, ailədə bünövrəsi qoyulan məsələlərdən hesab olunur. Daha sonra bu iş

məktəbəqədər təhsil müəssisələrində davam etdirilərək, yüksək səviyyəyə çatdırılır. Ona görə də kiçikyaşlı uşaqların idrak və əqli fəallığını formalaşdırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə lazımdır. Bunlardan biri də *məşğələdən sonra aparılan işlərdir*. Bu işlər təlim əhəmiyyəti ilə yanaşı, tərbiyənin bütün istiqamətlərində, o cümlədən əqli tərbiyənin inkişafında tərbi-

yəci-müəllimin yaxın köməkçisidir. Yaxşı təşkil olunmuş bu işlər elmi biliklərə fayda verməklə yanaşı, əqli kamillik, əvəzsiz zövq, əxlaqi yetkinlik tələq edən, idraki, təfəkkürü hərəkətə gətirən, fəaliyyəti məntiqi istiqamətə yönəldən səmərəli vasitədir.

Müasir dünyanın elmi əsaslarla idarə olunması tələbi gənc nəslin əqli tərbiyəsinin əhəmiyyətini daha da artırır, ona yeni məzmun və tələblər verir. Bu prosesdə uşaqların idrakının inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“L.S. Vıqotskiyə görə, təlim inkişafın əsas amilidir. Təlimin həmişə inkişafdan irəlidə getməsi və onu da öz arxasınca aparması fikrini əsas götürən L.S. Vıqotski və onun əməkdaşları təlimlə əlaqədar baş verən əqli inkişafın iki səviyyəsini və zonasını müəyyən etmişlər. Onlar birinci səviyyəni “inkişafın fəal, aktual zonası” adlandırmışlar. Bu zonaya malik olan şagird gündəlik dərsləri, verilmiş təlim tapşırıqlarını müstəqil surətdə yerinə yetirir, özü başqasının köməyi olmadan dərstdə müvafiq materiallardan istifadə edir. Müəllimin şərh etdiyi bəzi cəhətləri izah etməyə təşəbbüs göstərir və onda əqli inkişaf elə bir səviyyəyə çata bilir ki, sonralar hər hansı bir məsələni heç kimə ehtiyac olmadan həll edə bilir. Bütün bunların nəticəsində şagird bilikləri müstəqil mənimsəyir, elmlərin əsaslarına özü yiyələnəməyi bacarır. Əqli inkişafın ikinci səviyyəsində uşaq bir növ yaşlıların: müəllimlərin, valideynlərin köməyi ilə nailiyyət əldə edə bilir. L.S. Vıqotski bu inkişaf səviyyəsini “inkişafın yaxın zonası” adlandırmışdır. Psixoloq bu haqda belə yazır: “Uşaq nəyi ki, yaşlının köməyi ilə etmək iqtidarındadır, bu onun yaxın inkişaf zonasını göstərir... Beləliklə, yaxın inkişaf zonası uşağın sabahkı gününü, onun inkişafının dinamik vəziyyətini müəyyənləşdirməkdə bizə kömək göstərir.

Təlim prosesi öz səmərəli nəticəsini vermək və şagirdlərin əqli inkişafına əsaslı təsir göstərmək üçün məhz “inkişafın yaxın zonası”na uyğun təşkil olunmalıdır. Təlimin məzmununu, forma və vasitələrini seçərkən bu tələb birinci tələb kimi nəzərə alınmalıdır” (2).

Uşağın idraki inkişafı mürəkkəb prosesdir. Onun öz istiqamətləri, qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri var. İdraki inkişafın məqsədi uşağın idraki maraqlarının, tələbat və bacarıqlarının, o cümlədən tədqiqat apara bilmək qabiliyyətinin olmasıdır.

Bununla yanaşı, sensor, nitq inkişafı, idraki qabiliyyətlərin (müqayisə etməyi, fərqləndirməyi, ümumiləşdirməyi bacarmaq), ətraf aləm haqqında ilkin təsəvvürlərin və anlayışların, əşyavi fəaliyyətin, dərk etmə tələblərinin formalaşdırılmasının (informasiya almaqda tələb, təlim zamanı fəallıq, ətraf aləmin dərk edilməsində müstəqillik) əsası da məhz bu dövrdə qoyulur.

Uşaqlar təmasda olduqları əşyaların adlarını, əlamətlərini, onlardan necə istifadə etmək lazım olduğunu düzgün ifadə etmək, bu istiqamətdə məntiqi mühakimələr yürütmək, düzgün, sadə ümumiləşdirmələr aparmaq, əqli nəticəyə gəlmək kimi qabiliyyətlər nümayiş etdirirlər. Uşağın yerinə yetirdiyi idraki tapşırıqlar onların məntiqi mühakimə yürüdə bilmək bacarıqlarını, intuisiyasını, məkan və zaman haqqında təsəvvürlərini genişləndirir. Riyazi tapşırıqların həlli zamanı uşaqlarda induksiya və deduksiya, təhlil-tərkib, təsnif etmə və sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə kimi mühakimə qabiliyyətləri inkişaf edir. Beləliklə, tənqidi, məntiqi, yaradıcı təfəkkürün inkişafı təmin olunur.

“Təfəkkür. Real aləmin dərk edilməsi duyğu və qavrayışla başlasa da, onlarla bitmir və idrak prosesləri təfəkkür prosesi ilə davam edir. Duyğu və qavrayışdan alınan məlumatlar hissi idrakın səviyyələri kimi təfəkkürün dərk etmə sərhədlərinin genişləndirilməsində həm prosesual, həm də informasiya dayaqları rolunu oynayır. Təfəkkür proseslərinin gücündə idrak prosesi həm dərinləşir, həm də genişlənir” (3).

Təfəkkür – insanın psixi, idraki fəaliyyətinin ən yüksək pilləsi olub, gerçəkliyin mühüm əlaqə və münasibətlərini keçmiş təcrübə və ümumiləşmiş nitq vasitəsi ilə əks etdirir. Ona görə də təfəkkürü cisim və hadisələr arasındakı qanunauyğun əlaqə və münasibətlərin ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan idrak prosesi adlandırırlar. İnsanın biliyi və keçmiş təcrübəsi hissi idrakla və hafizə ilə qarşılıqlı əlaqəyə girərək onları dəyişdirir. L.S. Vıqotski bu prosesi hafizə və qavrayışın intellektuallaşması prosesi adlandırdı. Qavrayış idraki nöqtey-nəzərdən kateqoriya və düşünmə xüsusiyyəti, hafizə isə sözlü – məntiqi xarakteri daşıyır.

Təfəkkür prosesində insan özündə olan bilikləri praktik təcrübə yolu ilə uyğunlaşdırır.

Qeyd olunan bu hal insana imkan verir ki, o, mahiyyətin daha dərin qatlarına varid ola bilsin.

Qavrama təlim prosesində uşaqların yeni fakt və hadisələr haqqında məlumat kəsb etməsi deməkdir. Təlimin qavrama mərhələsi idrak nəzəriyyəsinin canlı seyr mərhələsidir; yəni uşaq bu mərhələdə hansısa elmi məlumatı eşidir, yaxud əyani vasitələrlə görür, təlimin həyatla əlaqələndirilməsi nəticəsində ilkin təəssürat əldə edir.

Uşaqların nitqinin idrakın inkişafına təsiri məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin qarşısında duran ən mühüm ümumpedaqoji problemlərdən biridir. Nitqdə təbiilik, düzgünlük, məntiqlik, təmizlik, müyəssərlik, məqsədyönlülük, zənginlik, aydınlıq, sadəlik, səlislik, yığcamlıq, ifadəlilik, obrazlılıq, ekspressivlik, emosionallıq, gözəllik, ardıcılıq, nəzakətlik kimi normalar gözlənməlidir. Uşaqların ətrafında baş verən hadisələrə reaksiyası və münasibəti nitqin köməyi ilə baş verir. Buna görə də nitq önəmli amildir.

Nitq insanın əqli fəaliyyətinin yaranmasında bilavasitə iştirak edir və onun əsası olur. Uşaqlar mükəmməl nitqə yiyələnməklə xarici aləmdəki hadisə və əşyalar haqqında biliyə yiyələnirlər.

K.D. Uşinski yazmışdır: “Uşaq ana dilini mənimsəyərkən yalnız sözləri, onların birləşmələrini deyil, həm də hədsiz-hesabsız anlayışları, əşyalara dair görüşləri, bir çox fikirləri, hissləri, bədii obrazları, dilin məntiq və fəlsəfəsini də mənimsəyir”.

Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, həm də onların yaranması silahıdır. Ona görə də müəllim nitqin inkişafı ilə uşaqların təfəkkürünü də inkişaf etdirməlidir.

Uşaqların dil sahəsindəki qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, onlarda düzgün fikirləşmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır.

İctimai hadisə olan dil öz funksiyasını yalnız nitqdə yerinə yetirir. Nitqin əsasında isə dili bilmək durur. Uşaqlar öz nitqində ümumxalq dilindən istifadə edir və bu prosesdə onun zənginliyini mənimsəyirlər.

Uşağın nitqinin inkişafına ətrafdakı insanlar, yaşadığı məkan, didaktik oyunlar və s. təsir göstərir. Bu baxımdan oyunlar, onların aşladığı cəhətlər xüsusilə vacibdir. Həmin məqamlar uşağın sonrakı həyatında da onu izləyir və mühüm iz buraxır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyat fəaliyyətində oyun anlayışının rolu və əhəmiyyəti barədə fikirlər hər birimizə bəllidir. Belə ki, oyun uşağın fikirlərini ortaya qoymasına zəmin yaradan, onu inkişaf etdirən bir anlayışdır.

Maraqlı bir oyun uşaqların biliklərini möhkəmləndirməyə, məşğələləri ümumiləşdirməyə, zehni gərginliyi aradan qaldırmağa kömək edir.

Məktəbəqədər sahədə oyun ən sevilən fəaliyyətlərdən biridir. Məhz buna görə də oyun metodu məktəbəqədər yaşlı uşaqların hazırkı təlimində mühüm yer tutur. Oyun uşaqların məcburi diqqətini lazımi məqama cəlb etməyə imkan verir. Oyun şəraitində, tərbiyəçi-müəllim uşaqların diqqətini gücləndirmək, təklif olunan məzmununda saxlamaq, komandanın şəraitində işləməyə maraq yaratmaq üçün çalışır. Bu baxımdan uşağın idrak fəallığı da burada formalaşmış olur.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda oyun fəaliyyəti zamanı yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və tərbiyəçi-müəllimin diqqətini həmin məsələyə cəlb etmək imkanı çox vacibdir.

“Müstəqil oyunlar məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün müstəqil fəaliyyət növlərindən biridir. Psixoloqlar vurğulayırlar ki, müstəqil oyunda məktəbəqədər yaşlıların ağılı sürətlə inkişaf edir. Yaddaş və düşüncə qavrama səviyyəsində işləyir. Uşaq oyun prosesində yaradıcı şəkildə inkişaf edir, daha çox müstəqillik nümayiş etdirir, ətraf aləm haqqında bilik ehtiyatını yada salır və onu daha da zənginləşdirir. Uşaqların müstəqil oyunlarının təşkilində tərbiyəçi-müəllimin rolu aşağıdakılardan ibarətdir:

- Uşaqların fəaliyyəti və maraqları əsasında müxtəlif oyun mühiti yaradır;
- Uşaqlar tərəfindən yaradılmış oyun sahəsi bir və ya bir neçə gün ərzində qrupda saxlanılır;
- Oyuna müdaxilə etmir: təsəlli edir, simpatiya nümayiş etdirir və oyun münasibətlərini həll edir. Yalnız münasibətlə hallarında uşaqların oyununa müdaxilə edir;
- Oyunun inkişaf etdirilməsi üçün uşağı təşviq edir və tərifləyir;
- Uşaq oyununu yaxından izləyir” (1).

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəallığının inkişafına təsir göstərən amillər mühüm olması ilə seçilir. Çünki həmin amil-

lər uşaqların formalaşması və inkişafı baxımından vacibdir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqat işində idrak fəallığının artırılması üçün oyun və digər metodlardan istifadənin yolları tədqiqata cəlb edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Əldə olunmuş nəticələr ətraf aləmlə tanışlıq məşğələlərində

tərbiyəçi-müəllimlərin istifadəsi üçün tövsiyə edilir. Tədqiqatdan əldə edilmiş nəticələrdən dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin, elmi-metodik ədəbiyyatın və elmi-tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva Ş., Mustafayeva S., Həmidova X. Təlim-tərbiyə və inkişaf prosesinin həyata keçirilməsi: Dərs vəsaiti. -Bakı: 2020
2. http://www.celilabad-adpu.az/dosyalar/movzu__6.pdf
3. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/8066/t%C9%99f%C9%99kk%C3%BCr-haqq%C4%B1nda.html>

E-mail: niay.83@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. P.M. Həsənova,*
ped.ü.fəls.dok., dos. S.A. Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 06.09.2022.